

NIEUWSBRIEF

Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nummer 18

Oktober 1996

Stichting Bouwhistorie Nederland

Bestuur: mr G.W. van Herwaarden (voorzitter)
drs K.J. Steehouwer (vice-voorzitter)
A.H.M. Glaudemans (secretaris)
ir R.J.W.M. Gruben (penningmeester)
ir G. Berends
ir A.H. van Drunen
drs K. Emmens
ir J. Kamphuis
B.J.M. Klück
drs J.M.H. Penders
dr D.J. de Vries

Redactie Nieuwsbrief: ir G. Berends
A.H.M. Glaudemans
ir R.J.W.M. Gruben
dr R. Stenvert
drs M.E. Stades-Vischer

Redactieadres: **Nieuwsbrief Bouwhistorie**
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-6145225

Kopij / reacties: **Vóór 1 december a.s. te zenden aan het bovenstaande redactieadres.**
De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs: U kunt donateur van de SBN worden door jaarlijks minimaal f. 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.
U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Van het bestuur

Donateursdag in Leiden

Op zaterdag 21 september j.l. vierde de SBN in Leiden haar vijfjarig bestaan, waarvoor zo'n 60 donateurs naar het Rijksmuseum van Oudheden kwamen. Jan Dröge had een aantrekkelijk, op de situatie te Leiden toegespitst programma voorbereid, dat werd ingeleid door mr J.W.M. Vellekoop, hoofd van de Afdeling Monumentenzorg van de gemeente Leiden. Vellekoop gaf aan dat ook in Leiden in toenemende mate aandacht wordt besteed aan bouwhistorisch onderzoek. Zijn opvatting, dat dergelijk onderzoek het beste door de (restauratie)architect zou kunnen worden verricht, werd door de aanwezigen niet gedeeld. Immers, de SBN hamert er nu juist steeds op, dat bouwhistorisch (voor)onderzoek verricht moet worden door een onafhankelijke deskundige en dat is niet, zo stelt de SBN, de voor de restauratie verantwoordelijke architect. Maar voor het overige toonde hij zich een medestander van de SBN door zich uit te spreken tegen facade-bescherming, de drie soorten van bouwhistorisch onderzoek een vanzelfsprekendheid te vinden en daaraan toe te voegen, dat van de kant van de gemeente vaker het laten uitvoeren van bouwhistorisch onderzoek als eis zou moeten worden gesteld, en ook te vinden, dat dit onderzoek subsidiabel zou moeten zijn. Hij wees erop dat de monumentensector vaak nogal geïsoleerd te werk gaat en dat bv. in het geval van herbestemming, wanneer eigentijdse voorzieningen moeten worden aangebracht, het sluiten van compromissen onvermijdelijk is. De gemeente zou naar zijn mening niet de opdrachtgever voor bouwhistorisch onderzoek moeten zijn. Mr R.C.J. van Maanen, verbonden aan het Gemeentearchief te Leiden, gaf aan uit welke rijke bronnen in het Leidse archief de onderzoeker kan putten wanneer hij wil weten hoe een bepaald pand vroeger in elkaar zat en wie er hebben gewoond. Deze bronnen, zoals de verpondings- en transportregisters en de belastingcohiëren, zijn dan ook onmisbaar voor het onderzoek naar de bouwkundige ontwikkeling van monumenten. De gemeentelijke archeoloog drs M.Th.R.M. Dolmans deed verslag van zijn recente onderzoek naar de ontwikkeling van het oudste monument in Leiden, de Burcht, die in de vorige eeuw al was onderzocht door stadsarchitect Knuttel en in deze eeuw door Holwerda en Renaud. Bij restauratiewerkzaamheden aan het einde van de jaren zestig bleek nog een aanzienlijke hoeveelheid historische substantie verwijderd te zijn, maar ook bij eerdere restauraties werden al veel muurwerk en een trap vervangen. De Leidse Burcht is dan ook een mooi uitgangspunt voor een discussie over authenticiteit. Jan Dröge leidde de in de middag plaatsvindende stadswandelingen in met een overzicht van de door hem als zelfstandig werkzame bouwhistoricus onderzochte panden in Leiden, waarbij hij met name inging op de ontwikkeling van het voormalige Weeshuiscomplex aan de Hooglandse Kerkgracht. Na een bezichtiging van onder meer zowel dit complex als de Burcht bood de gemeente Leiden een borrel aan in het gebouw Ars Aemula Naturae aan de Pieterskerkgracht. De mede door Jan Dröge samengestelde Leidse Architectuur- en monumentengids ging daar grif van de hand. In zijn dankwoord aan het adres van de heer Vellekoop gaf de SBN-voorzitter aan dat het hem het beste leek, dat alle bouwhistorici bijgeschoold zouden worden tot architect. Al met al kan de SBN terugzien op een

geslaagde en goed georganiseerde bijeenkomst ter gelegenheid van het 5-jarig bestaan van de stichting.

Met de uit Antwerpen overgekomen collega werd afgesproken in het najaar van 1997 de donateursdag daar te organiseren. Laten wij hopen dat dat er ook inderdaad van komt.

Brieven

Omdat de SBN nu vertegenwoordigd is in het bestuur van het NCM, kreeg de SBN de gelegenheid te reageren op het concept-Besluit Rijkssubsidiëring Restauratie Monumenten 1997, dat door de Staatssecretaris van OCW ter beoordeling was toegezonden aan het NCM. In haar reactie stelde de SBN vast, dat de nieuwe regeling nog weer ingewikkelder zou worden onder meer omdat daarin aan de provincies een belangrijke rol is toebedacht. Ook het verder verlagen van het subsidiepercentage (tot in het algemeen 20%) spreekt de SBN niet aan. Verder heeft de SBN ervoor gepleit het wel in de regeling voorkomende begrip "wetenschappelijk onderzoek" te definiëren en dat ook te doen met het niet in de regeling voorkomende begrip "bouwhistorisch onderzoek". Duidelijker moet worden aangegeven dat onafhankelijk bouwhistorisch (voor)onderzoek voorafgaand aan een restauratie vereist en subsidiabel dient te zijn. Tenslotte heeft de SBN bezwaar gemaakt tegen het in alle gevallen uitsluiten van subsidie van reconstructies. De SBN meent dat er zich situaties kunnen voordoen waarin tot reconstructie moet worden overgegaan, zoals dat overigens al vele jaren gebeurt. De opmerkingen m.b.t. het bouwhistorisch (voor)onderzoek heeft de SBN ook nog rechtstreeks onder de aandacht van de staatssecretaris gebracht.

Overleg met de directeur van de RDMZ

Op 7 juni j.l. vond weer een gesprek plaats met de directeur van de RDMZ. Twee onderwerpen stonden daarbij centraal: de herinventarisatie van de in het rijksmonumentenregister opgenomen beschermde objecten en de opleidingsproblematiek. De SBN pleitte ervoor bij deze herinventarisatie bouwhistorische deskundigen in te schakelen en gaf aan gaarne in de gelegenheid te worden gesteld een oordeel te geven over het in het vooruitzicht gestelde Plan van Aanpak. In een brief aan de heer Asselbergs werden de geuite wensen en gemaakte afspraken nog eens nadrukkelijk vastgelegd.

Internationale contacten

Het bestuur heeft Leo Wevers gevraagd na te denken over de vraag op welke wijze op internationaal niveau aandacht gevraagd zou kunnen worden voor het belang van het bouwhistorisch onderzoek. Er zijn inmiddels contacten gelegd in de richting van het Nederlands ICOMOS-Comité, waarvan een afvaardiging naar het Wereldcongres van ICOMOS, dat begin oktober in Sofia (Bulgarije) wordt gehouden, gaat.

Ir G. Berends

Op 25 oktober gaat ons bestuurslid ir G (Dik) Berends met pensioen bij de RDMZ, bij welke dienst hij sinds 1963 werkzaam is. Tijdens de bijeenkomst, die ter gelegenheid van zijn afscheid in Zeist wordt georganiseerd, zal ongetwijfeld het nodige worden gezegd

over zijn activiteiten binnen de RDMZ als bouwhistoricus - hij was jarenlang hoofd van de Afdeling Bouwkundig Onderzoek en Documentatie - zijn vele publicaties, zijn betrokkenheid bij de SHBO, en last but not least zijn inspirerende rol bij het organiseren van het Bouwhistorisch Platform. Ook op deze plaats willen wij Dik Berends dank zeggen voor het vele en belangrijke werk, dat hij bij de RDMZ voor de monumentenzorg en de bouwhistorie heeft verricht. Deskundigheid en integriteit bepaalden de wijze, waarop hij als RDMZ-functionaris de monumentenzorg diende. Wij hopen, dat Dik Berends nog lang actief zal zijn in de gelederen van de SBN en dat vooral onze Nieuwsbrief zal profiteren van het feit, dat hij nu over iets meer vrije tijd gaat beschikken.

Gijs van Herwaarden
voorzitter SBN.

20 november:

Discussie-platform en openbare bestuursvergadering SBN

Op woensdag 20 november vindt in Zeist een speciaal bouwhistorisch platform plaats. Zoals inmiddels traditie is geworden zal rond een specifiek thema een aantal voordrachten worden gehouden. Het thema is dit jaar "bouwhistorische producten". Wellicht een vaag begrip, maar waar het om gaat is hoe wordt vastgelegd wat een bouwhistoricus aan de opdrachtgever moet leveren en wat de laatste kan verwachten. Hoe worden de bouwhistorische gegevens vastgelegd, doorgegeven en gerapporteerd? Hoe moet een rapportage in elkaar zitten, welke ingrediënten zijn vereist? Hoe moeten de gegevens vervolgens worden opgeslagen, digitaal in een grote databank? Een aantal sprekers zal aan de hand van concrete praktijkgevallen een beeld trachten te geven over de situatie zoals die nu in Nederland is en waar deze mogelijk verbetering behoeft. Daarnaast zal een gastspreker uit Zwitserland de (overeenkomstige) situatie daar belichten. Aansluitend kunnen de aanwezigen deelnemen aan een ongetwijfeld boeiende discussie over hetgeen aan de orde is gekomen.

Locatie: RDMZ Zeist, Landbouwschuur, aanvang 9.30 uur.

's Middags zal voor de 'die-hards' gelegenheid geboden worden om mee te praten over de toekomstplannen van de SBN. In een speciale openbare bestuursvergadering zal het recent gereedgekomen concept van het beleidsplan SBN worden besproken. Uw aanwezigheid hierbij, evenals uw opmerkingen en aanvullingen worden zeer op prijs gesteld. Indien u de vergadering wilt bijwonen kunt u dit telefonisch melden door te bellen met 073-6155225 (Ronald Glaudemans of Rob Gruben); het concept-beleidsplan zal u dan voor de vergadering worden toegestuurd.

Locatie: Regentenzaal, Zwaansteeg 11, Utrecht, aanvang 14.00 uur.

Donateursdag SBN

Leiden, 21 september 1996

Toespraak van de voorzitter SBN, mr G.W. van Herwaarden

Dames en heren bouwhistorici en andere belangstellenden,

Op 21 augustus 1991 stapten Koos Steehouwer, Ronald Glaudemans en Rob Gruben naar de notaris om de Stichting Bouwhistorie Nederland op te richten. Waarom deden zij dat? Hadden zij niets anders te doen? Was er behoefte aan nog weer een stichting op een deelgebied van de monumentenzorg, toch al een terrein, dat zich kenmerkt door een hoge graad van organisatie? Wat hen precies heeft bewogen, kunnen wij natuurlijk het beste vandaag aan henzelf vragen, maar laat ik, als relatieve buitenstaander, mijn interpretatie van hun stap geven. 1991 was in mijn beleving het jaar waarin de monumentenzorg haar grootste dieptepunt beleefde. De effecten van het bezuinigingsbeleid op de monumentenzorg werden steeds duidelijker zichtbaar. Mede daardoor verkeerde de RDMZ in een al maar dieper wordende identiteitscrisis. De directeuren volgden elkaar daar in een steeds sneller tempo op. Activiteiten van de Dienst die tot dan toe als kerntaken waren gezien, werden ter discussie gesteld d.w.z. geprobeerd werd ervan af te komen. Ik denk daarbij bv. aan de Geïllustreerde Beschrijving. Het Kunstreisboek was al eerder in de benen gezakt. Wie de monumententijdschriften uit die tijd nog eens doorneemt, zal het opvallen, dat het geklaag en gezammer over de situatie waarin de monumentenzorg was komen te verkeren, daarin treuriger en bezorgder klinkt dan in andere jaren. Elk elan leek verdwenen en het duurde nog geruime tijd, voordat er weer enige hoop begon te gloren. Eén van de punten die de vakmensen in toenemende mate zorgen begon te baren, was de oppervlakkigheid waarmee het monumenten- of laat ik liever zeggen het behoudsvraagstuk tegemoet werd getreden. Binnen de organisatie van de RDMZ had de Afdeling Onderzoek en Documentatie immers het loodje gelegd en die ontwikkeling deed bij hen, die zich met het onderzoek van monumenten bezighouden, de vraag opkomen hoe voor het belang daarvan beter en indringender aandacht gevraagd zou kunnen worden. En het wekt dan ook - zeker achteraf gezien - geen verbazing, dat juist op een moment van een ongekende malaise in de monumentenzorg deze onderzoekers besloten zich te bundelen in de SBN. De SBN, die dus zoals bij stichtingen meestal het geval is, uit onvrede ontstond, ging aan de slag om de in de statuten geformuleerde doelstelling: het bevorderen van de publieke belangstelling voor bouwhistorisch onderzoek, alsmede het bevorderen van de kwaliteit en de kwantiteit van het bouwhistorisch onderzoek, te realiseren. Dat gebeurde met spraakmakende uitspraken als "oudste huis van Nederland ontdekt" en "meeste monumenten veel ouder dan gedacht". De SBN ging cursussen en symposia organiseren, liet een Nieuwsbrief het licht zien, zette een inmiddels afgeronde discussie over een leidraad op, ging pleiten voor een bijzondere hoogleraarsstoel en zocht contact met verwante organisaties en de directie van de RDMZ. Laat ik voor alle duidelijkheid nog eens beklemtonen dat de SBN niet van mening is dat er in het verleden niets aan bouwhistorisch onderzoek werd gedaan. Dat zou zeer onheus en onrecht zijn ten aanzien van mensen als Adolph Mulder tot en met Coen Temminck Groll. Maar de SBN is wel van mening dat in de monumen-

tenpraktijk van de laatste 10 à 15 jaar en op beleidsmatig niveau in volsterkt onvoldoende mate aandacht is besteed aan het bouwhistorisch onderzoek van beschermde objecten. Het had voor de hand gelegen, dat na de inwerkingtreding van de wet van 1961 en het sindsdien op gang gekomen beschermingsproces zich een inhoudelijke verdieping van de monumentenzorg had voorgedaan, al was het maar omdat de beleidsmakers om het hardst bleven roepen, dat de belangstelling - zij gebruiken daarvoor graag het woord "draagvlak" - zo toenam. Maar kennelijk gaat het bij dat huidige monumentenbeleid toch om niet veel meer dan de uiterlijke schijn, het plaatje, want van bouwhistorisch onderzoek en een bouwhistorische rapportage voorafgaand aan een restauratie verplicht stellen was geen sprake, laat staan van het subsidiabel verklaren van de daaraan verbonden kosten. De terughoudendheid van de rijksoverheid om het rijksmonumentenregister aan te vullen op basis van bouwhistorisch onderzoek is in dit verband ook kenmerkend. Steeds richt men de aandacht op iets nieuws - jongere monumenten, monumenten van bedrijf en techniek (daar is overigens niets mis mee) - maar de oudere en in een eerdere fase in het register ingeschreven monumenten liet men a.h.w. aan hun lot over. Gerestaureerd werden zij in sommige gevallen wel, maar de historisch waardevolle substantie, die de afgelopen 20 jaar achteloos verdween, moet van een grote omvang zijn. En het is vooral het proces van het ongedocumenteerd en niet onderzocht verloren gaan van historisch waardevolle informatie, dat de bouwhistorici ertoe bracht zich te verenigen.

Ziet de toekomst voor de monumentenzorg in het algemeen en het wetenschappelijk onderzoek op dat terrein in het bijzonder er thans weer wat rooskleuriger uit? Het komt mij voor van wel. Het onderzoek-Buitendijk toonde ondubbelzinnig aan dat het roer om moest en dat het zo niet langer ging. Er kwam het Strategisch Plan, gevolgd door het werkplan Op de Bres en het beleidsplan "Monumenten breed bekeken". Concretisering van de beleidsvoornemens krijgt vorm in het nieuwe Besluit RRM 1997. Op dat besluit heeft de SBN wel kritiek, maar wanneer daarin nog wat duidelijker wordt aangegeven, dat bouwhistorisch vooronderzoek een must is en subsidiabel wordt gesteld, dan ziet het er allemaal al heel wat beter uit. Ons is ook een Plan van Aanpak voor de herinventarisatie van het register in het vooruitzicht gesteld. De SBN is daar natuurlijk tevreden over, maar die herinventarisatie moet dan wel door deskundigen worden uitgevoerd. Het gaat nu immers niet meer alleen om het exterieur, maar om het documenteren en beschrijven van de samenstellende onderdelen. En dat vraagt om de specifieke deskundigheid van bouwhistorici.

Het komt er allemaal op neer, dat de SBN pleit voor een wetenschappelijker en diepergaande benadering van het monument als historische bron of anders gezegd voor een andere vorm van monumentenzorg met weer meer aandacht voor het oudere monument. Kennis van het monument in al zijn facetten behoort uitgangspunt en eerste vereiste te zijn, ook bij het beoordelen van restauratie- of sloopplannen. Wij kunnen niet volstaan met het opnemen van monumenten in een register en hen dan verder aan hun lot overlaten. Het beschermde object moet bij zijn verdere ontwikkeling deskundig worden begeleid op basis van grondige kennis. Er zal dan blijken dat er anders gerestaureerd kan worden als er al überhaupt gerestaureerd moet worden. En er zal ook blijken dat sloop vaak onnodig is, ook al is het monument vervallen geraakt. Monumentenzorg behoort een creatief proces

te zijn met als uitgangspunt de cultuurhistorische waarde.

De tentoonstelling, die komende week in het RMO wordt geopend, gaat over list en bedrog in de archeologie. List en bedrog doen zich ook voor bij monumenten. Immers, té vaak moeten wij ons afvragen: wat zie ik eigenlijk? Wat is hier nog authentiek en wat is namaak, reconstructie of erger nog, fake? Prof. Van der Woud heeft daar onlangs in zijn artikel "De ethiek van de onthouding; de beoefening van het niets doen bij restauraties" in het tijdschrift Archis van juni 1996 behartigenswaardige dingen over opgemerkt. Zo wijst hij erop, dat het begrip restauratie een ernstig vervuild begrip is, waarin de principiële tegenstelling tussen herstel en nieuwbouw onzichtbaar is geworden. "Een restauratie die een oud gebouw als nieuw oplevert, maakt het verleden dood. De werkelijke kracht van een oud monument ligt immers in zijn contrastfunctie: het laat de soms grote verschillen zien tussen het ambacht, de techniek, de rijkdom, de armoede, de spiritualiteit en de dagelijkse leefomstandigheden van vroeger en nu. Door het contrast kunnen wij de verworvenheden van onze eigen tijd dieper ervaren en doordenken, en hun waarde en betrekkelijkheid scherper bepalen", aldus prof. Van der Woud, die verder zegt: "Als het authentieke verdwijnt of door quasi oude luister wordt vervangen, is de bron gedempt of vervangen door een leugen. De monumentenzorg zou erop gericht moeten zijn het contrast tussen vroeger en nu met zoveel mogelijk effect te laten spreken, in plaats van het nivelleren door eigentijdse eisen op het gebied van smaak en technische perfectie te laten prevaleren. Eerbied voor oude monumenten betekent dat de tegenwoordige gebruiker zich aan het gebouw aanpast in plaats van dat de historische essentie en het karakter van het gebouw aan de huidige tijd ondergeschikt worden gemaakt". Ook de SBN staat voor een zo waarachtig mogelijke vorm van monumentenzorg. In een hopelijk nog dit jaar te presenteren beleidsplan zal de SBN uiteenzetten wat haar plannen voor de komende vijf jaar zijn.

Dames en heren, ik realiseer mij natuurlijk ten volle in uw gezelschap niets nieuws te melden. De meesten van u zijn al jaren zo met monumenten bezig. U draagt uw kennis op tal van wijzen uit, in uw rapporten, in publicaties en tijdens het Bouwhistorisch Platform. Maar toch, nu de SBN 5 jaar actief is, leek het mij nodig en nuttig nog eens duidelijk aan te geven waarom de SBN er is en waar de SBN voor staat. En dat het oprichten van de SBN een goede zaak is geweest, is duidelijk gebleken: de begrippen "bouwhistorie" en "bouwhistorisch onderzoek" zien wij ineens overal gebruikt en zijn gemeengoed geworden, net alsof het nooit anders is geweest. Dat is winst voor de monumentenzorg en de SBN zal erop blijven hameren, dat bouwhistorie een onlosmakelijk en geïntegreerd onderdeel van de monumentenpraktijk behoort te zijn.

Ik sluit mijn inleiding af met een gelukwens, neen niet aan het adres van de vijfjarige SBN, maar aan het adres van hem, die voor de bouwhistorie zoveel heeft betekend, Herman Janse dus, die vandaag 70 jaar wordt en daarom vandaag niet in ons midden is. Een attentie van ons heeft men inmiddels bereikt. Ik wens hem namens u allen nog vele goede en vooral studieuze jaren toe en dank hem voor alles wat hij voor de ontwikkeling van de bouwhistorische discipline heeft gedaan.

Gijs van Herwaarden

Van het Bouwhistorisch Platform 5 juni 1996

Op het Bouwhistorisch platform van 5 juni j.l. besprak mevr. Kranendijk het pand Kamperstraat 11-13 te Zwolle. Als stagiaire vanuit de H.T.S. te Zwolle bij de RDMZ onderzocht zij dit pand en werd vanuit de RDMZ begeleid door Dirk de Vries.

Een eerste vermelding van bewoning door de rijke Zwolse familie Van Haersolte stamt uit 1354. Na bouwhistorisch onderzoek blijken een zevental bouwfases te kunnen worden onderscheiden. Het oudste deel bestond uit een klein achterhuis ter plekke van nr. 11; een tweede bouwfase werd gevormd door een klein voorhuis ter plaatse van nr. 13. Dit werd gevolgd door een grote verbouwing, waarin het oudste achterhuis mee werd genomen en een muur met op de begane grond materiaalbesparende boognissen ontstond. Begin 17de eeuw volgde een uitbreiding van nr. 13, rond 1638 gevolgd door een uitbreiding in de diepte van nr. 11 en een nieuwe achtergevel. In de 18de eeuw werden beide panden tot één geheel samengevoegd en van een nieuwe gevel voorzien. Rond 1900 volgde een (inmiddels gesloopt) koetshuis aan de Kalverstraat.

Het onderzoek werd ondersteund door dendrochronologisch onderzoek. Als hoofddata kwamen daarbij 1367, 1429 en 1638 uit de bus. Dit leidde voor de oudste bouwfases tot de volgende hypothese: de hoofdopzet van het pand zou uit 1367 kunnen stammen, maar dat is wel erg vroeg, waardoor een datering van de hoofdopzet in 1429 (onder gebruikmaking van ouder materiaal) waarschijnlijker lijkt. De in het pand zelf gevonden 15de-eeuwse console past daar ook goed in.

De lezing was een goed voorbeeld van wat al jaren een belangrijk onderdeel van het Bouwhistorisch platform uitmaakt: het aan aankomende bouwhistorici gelegenheid geven tot een eerste presentatie van een eigen bouwhistorisch onderwerp voor deskundig en kritisch publiek.

R.S.

Van het Bouwhistorisch Platform 25 september 1996

I: Westhaven 65 in Gouda - Jan Dröge

Westhaven 65 is uiterlijk het oudste huis van Gouda. De voorgevel vertoont kenmerken van een bouw uit het einde van de 15de of het begin van de 16de eeuw.

Het huis heeft een voor- en een achterhuis en heeft een rechthoekige plattegrond. Het voorhuis is onderkelderd en is zes balkvakken diep. Het achterhuis is twee vakken diep, maar heeft geen kelder. Het vloerniveau van de begane grond ligt lager dan dat van het voorhuis. Beide huisdelen hebben één bouwlaag en zijn gedekt met zadeldaken met wolfseinden.

De voorgevel is opgetrokken uit groot formaat geelrode bakstenen en is opgesierd met

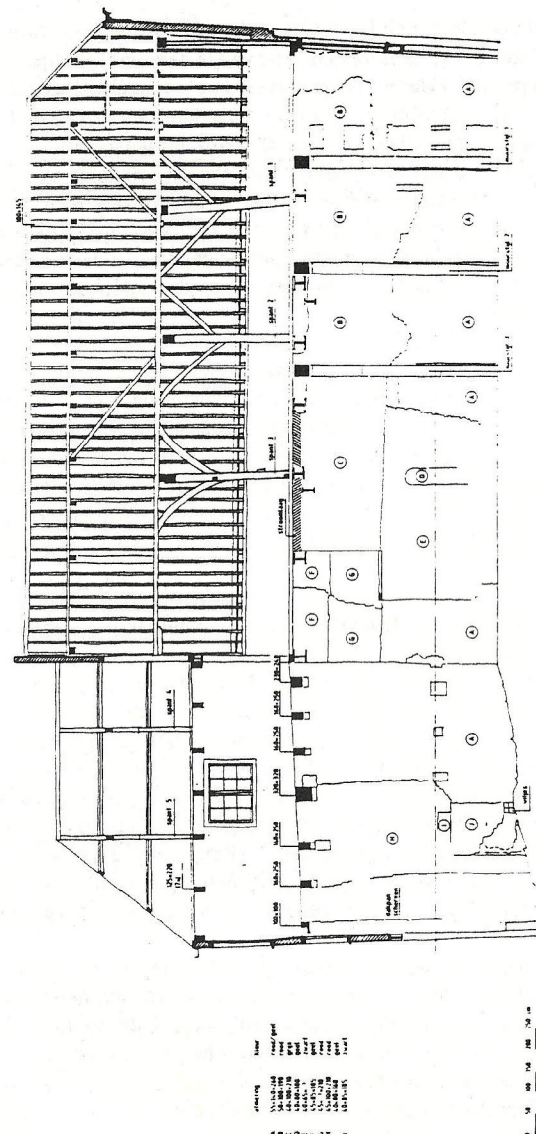
speklagen en hoekblokken van Lede- en Gobertangesteent. Oorspronkelijk was het een trapgevel, maar deze is in de 18de eeuw gewijzigd tot een ingezwenkte lijstgevel. De ingangspartij in de middenas heeft de laatgotische kenmerken van een geprofileerde omlijsting met een rondboog en zandstenen blokken. Bij het vernieuwen van de vensters op de begane grond is het muurwerk weliswaar ernstig verstoord, maar de bogen van baksteen en Gobertange blokken zijn vermoedelijk wel origineel. Raadselachtig is dat de aanzet van de bogen, d.w.z. de gebruikelijke hoogte van de inwendige balklaag, niet overeen komt met de feitelijke hoogte van de muurankers en de inwendig aanwezige strijk balk en balklaag. De huidige muurankers liggen vijf baksteenlagen lager dan te verwachten valt. Dit is een aanwijzing voor een vroegere ingrijpende wijziging van de vensters en de vloerhoogte. De huidige schuifvensters op de eerste verdieping en het metselwerk van gele IJsselsteen ertussen zijn onmiskenbaar 18de-eeuws.

Inwendig kon worden geconstateerd dat de overwelfde kelder van het voorhuis bij een eerdere bouwfase is ontstaan. De kelder beslaat namelijk niet de volle breedte van het huis. Links ervan zijn op een lager niveau dan het huidige maaiveld de resten gevonden van een smal steegje.

Op de begane grond zijn aan de rechter zijde van het voorhuis de draagconstructie van drie 'gebonden' binten met muurstijlen, korbelen, sleutelstukken (peerkraal en rozet) en dekbalken aanwezig. Oorspronkelijk was het een houtskelet met het vijf gebinten. De sleuven voor de muurstijlen zijn ingehakt. Kinderbinten en vloerdelen vormen het plafond van het voorhuis. In het achterhuis is er sprake van een enkelvoudige balklaag, waarbij de middelste balk nog getuigt van de oorspronkelijke constructie van moer- en kinderbalken. Het plafond is geschilderd door Anthonie Hendricks en moet rond 1630 worden gedateerd.

De kap van het voorhuis is opgebouwd uit vier eikenhouten spanten, alle voorzien van telmerken. Tegen de voorgevel bevindt zich een strijkspant. Het vierde spant heeft verticale spantbenen en geen korbelen. Diverse inkepingen zijn vermoedelijk sporen van ingecepte balken en geven een aanwijzing dat het spant een onderdeel kan hebben gevormd van een vakwerkwand. De verdere opbouw van de sporenkap bestaat uit grenen- en dennenhout. Gedeeltelijk is het oude materiaal hergebruikt en sommige onderdelen zijn vernieuwd. Bij het achterhuis heeft een oudere kap in de 19de eeuw plaats gemaakt voor een gordingenkap.

Bij de ontleistering van de muren op de begane grond bleek dat de noordmuur van het voorhuis tot op een hoogte van 2,5 m is opgetrokken uit grootformaat bakstenen (26/27x12½/13x6/6½ cm, 10 lagen 69 cm), overeenkomstig met de baksteen van de muren in de kelder. Dit muurwerk behoort tot de oudste bouwfase van het huis. Op de begane grond zijn zowel in het voor- als in het achterhuis de sporen van dichtgezette muurstijlsleuven aangetroffen. Het ritme wijkt af van het huidige stelsel van 'gebonden binten', maar komt wel overeen met dat van de onderste jukken in de kap. Het muurwerk boven het 2,5 m-niveau bestaat uit kleiner formaat bakstenen en is in verband gemetseld met de voorgevel. Dit steenformaat (24x5½ cm, 10 lagen 66½ cm) komt overeen met dat van de

Afb. 1 Langsdoorsnede van het pand Westhaven 65 te Gouda, met daarin aangegeven de verschillende bouwfases (tekening Bureau P. Nagtegaal).

stenen in het achterhuis. De conclusie is dat er in een tweede bouwfase een nieuwe voorgevel is opgetrokken die stilistisch rond 1500 valt te dateren. Tegelijkertijd werd een nieuw houtskelet geplaatst. Daarbij is de traveemaat versmald. Hoewel de zijmuur grotendeels nieuw werd opgetrokken, werd de oude kapconstructie, met een grotere afstand tussen de spanten, gehandhaafd, respectievelijk teruggeplaatst.

In het achterhuis werden in de noordmuur de ingehakte balkgaten van een vroegere tussenvloer aangetroffen. Bovendien werden de resten van een schouw en een dichtgemetseld rookkanaal zichtbaar. De conclusie is dat het achterhuis vermoedelijk is aangebouwd in de periode voordat het voorhuis een nieuw houtskelet en een nieuwe voorgevel kreeg. Met het vernieuwen van het plafond in het begin van de 17de eeuw werd tevens een tussenverdieping aangebracht.

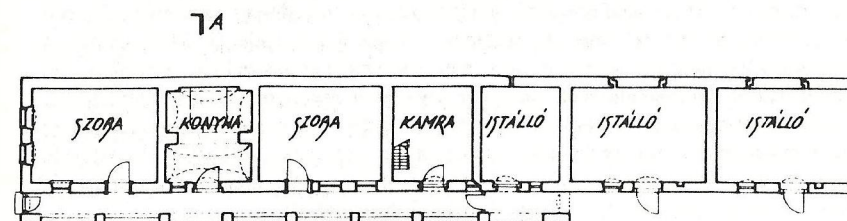
De resultaten van het uitgebreide archeologische onderzoek door de Archeologische Werkgroep 'Golda' zijn nog niet uitgewerkt en konden nog niet in verband worden gebracht met de conclusies van het bouwhistorische onderzoek. Overigens was het bouwhistorisch onderzoek niet volledig omdat de kelder, in verband met wateroverlast, nauwelijks toegankelijk was en omdat de muren niet overal waren ontleisterd. Voor een nauwkeurigere datering van het huis bestaan voorlopig nog te weinig aanknopingspunten. Hopelijk zal tijdens de restauratie een nader onderzoek meer concrete gegevens aan het licht brengen. E.S.

II: 'Tagung Arbeitskreis für Hausforschung' in Hongarije - Ad van Drunen

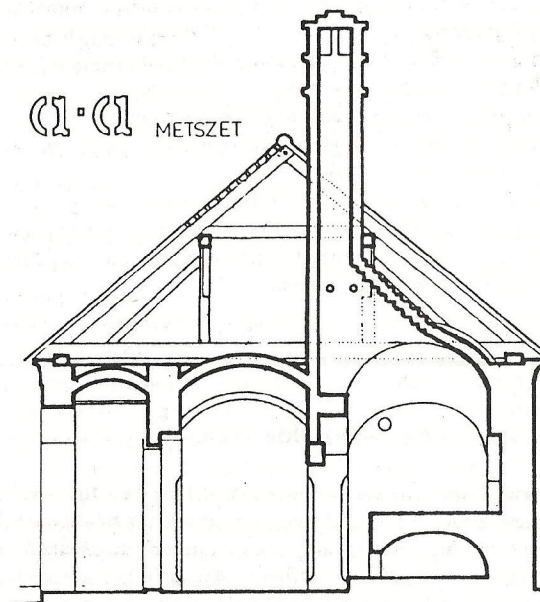
De 'Arbeitskreis für Hausforschung' (AHF) is een Duitse vereniging, tegenwoordig telt zij echter leden uit groot aantal Europese landen. Bij de studie-conferentie in Hongarije, die plaatsvond van 19 t/m 23 juni 1996, waren 12 Nederlandse deelnemers.

De AHF heeft deze 'Tagung' bewust in Hongarije plaats laten vinden, omdat een dergelijke conferentie een stimulans kan betekenen voor de monumentenzorg in de Oosteuropese landen. Vergeleken met de situatie bij ons en bij Westeuropese landen in het algemeen kampen deze landen, waaronder ook Hongarije, met veel meer problemen, met name van financiële en organisatorische aard. Toch werkt de monumentenzorg in Hongarije al sinds de communistische tijd op een redelijk peil en door de verwoestingen van de Tweede wereldoorlog is er met name in Buda veel gedaan aan archeologisch onderzoek.

De 'Tagung' vond plaats in Székesfehérvár. De helft van de tijd werd besteed aan wetenschappelijke lezingen. Het peil van de voordrachten was soms hoog, maar soms ook amateuristisch. Belangrijk bij dergelijke 'Tagungen' zijn ook de excursies. De excursies voerden het gezelschap, behalve door de stad Székesfehérvár, naar de stad Szentendre en het nabijgelegen Openluchtmuseum, naar het archeologische park bij Győr (Romeinse stad Gorsium) en naar Budapest. (Aantekening E.S.: door de referenten werd uitgebreid verslag gedaan van het archeologische kunst- en bouwhistorische onderzoek in diverse steden, Papa, Győr, Kőszeg en Sopron. Een bezoek aan b.v. Sopron, een prestigeproject van de Hongaarse monumentenzorg, was helaas niet in het excursieprogramma opgenomen). Ad van Drunen liet dia's zien van talrijke interessante plaatsen en huizen, gaf een kort

JA

Afb. 2 Plattegrond en dwarsdoorsnede van een kleine arbeiderswoning te Kép, Hongarije, gedateerd 1612.

overzicht van de historische ontwikkelingen van Hongarije en wijdde wat langer uit over voor de monumentenzorg en bouwhistorie essentiële onderwerpen.

Székesfehérvár heeft een gaaf bewaarde binnenstad met een 18de-eeuws uiterlijk. Bij een groot complex huizen (Hiemer-Häuserblock, oudste delen 15de en 16de eeuw) is bouwhistorisch onderzoek gedaan, en wel zo uitgebreid dat er gesproken kan worden van een soort van bouwblokonderzoek. Opvallend waren de erkers op de eerste verdieping, waar zich de representatieve ruimten bevonden. In Buda en elders bleken middeleeuwse huizen met een zaalruimte op de eerste verdieping tot een vaak voorkomend huistype te behoren. In de tussen twee huizen gebouwde poorten bevonden zich vaak zogenaamde 'zitnissen'. De functie van deze nissen is nog onopgehelderd.

Interessant waren de reeds in de communistische tijd toegepaste restauratiemethoden. Daarbij werd het oude werk werd aangevuld met machinale baksteen en/of werden de bouwsporen uit diverse bouwperiodes in het zicht gelaten. Het resultaat is zeer in het oog springend, maar niet altijd even esthetisch.

In Hongarije komt bij gebouwen vaak een kapconstructie voor waar de gording in de spantstijl is ingelaten en de sporen tegen de spanten aanliggen. Er is dan sprake van een soort tussenbalkgebint of schoorconstructie. Deze kapconstructie, in wezen een langverband, komt in Midden-Europa veel voor. Vele huizen hebben een asymmetrische dakconstructie. Door een dakoverstek ontstaat dan een galerij aan één kant van het huis. Eveneens Middeneuropes is het huistype met een driedelige indeling en een centrale stookplaats. Uitbreidingen vonden plaats aan de achterzijde van het huis, zodat er lange, diepe huizen op diepe erven ontstonden. Deze huizen hebben veelal een galerij, die als overdekte buiten-leefruimte wordt gebruikt.

Ad cindigde zijn verslag met de aanbeveling lid te worden van de 'Arbeitskreis für Hausforschung'. De publicaties zijn van wetenschappelijk belang. En het is buitengewoon interessant en leerzaam kennis te maken met de dagelijkse praktijk van de monumentenzorg en de collegae in het vak in andere landen.

E.S.

Een uitgestelde vraag

In de vorige Nieuwsbrief stond Gijs van Herwaarden stil bij de 70ste verjaardag en de verdiensten van Herman Janse in verband met zijn aftreden als bestuurslid. Vijf jaar geleden werd zijn pensionering gevierd met een congres bij de RDMZ en met een themanummer van het Bulletin KNOB. Nu jubileren niet alleen Janse en de 5-jarige SBN maar ook een andere markante bouwhistoricus: Dik Berends, zie de bijdrage van Van Herwaarden in deze Nieuwsbrief. Omdat de genoemde pioniers in een uitstekende conditie verkeren, is het voorlopig iedere vijf jaar feest.

Bouwhistoricus is een gezond beroep: volop beweging en buitenlucht en als er ruzie dreigt, vertrekt men bijtijds naar de volgende klus. De bekende Adolph Mulder leefde niet probleemloos maar desondanks wél 80 jaar (1856-1936), waarmee hij ongevraagd maar

terecht meedraait in onze jubileumcyclus. Zowel Berends als Janse geven te kennen door te willen gaan met onderzoek en publicaties. Ze zijn fit, alert en aanspreekbaar en wensen voorlopig niet als senioren behandeld te worden. Daarom Herman, ter gelegenheid van je verjaardag op 20 september, nog even een kwestie van twee jaar geleden.

Toen in Leiden op 22 september 1994 de verdediging van mijn proefschrift *Bouwen in de late middeleeuwen* plaatsvond, kwam door het onverbiddelijke 'hora est' ten minste één opponent niet aan het woord. Herman Janse had zich ter dege voorbereid maar werd 'overruled' door Hans Janssen. Na afloop gaf Janse alsnog zijn op schrift geformuleerde reactie. Deze had als eerste betrekking op historische benamingen van hout. Janse vergaarde oude termen uit bestekken in tijd dat hij bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werkzaam was. Veel van deze kennis is vervat in zijn publicaties, in het bijzonder in de bewerking van E.J. Haslinghuis' *Bouwkundige termen*, waarvan binnenkort de derde herziene druk verschijnt. Andere bronnen die hij gebruikte, waren oude leerboeken en ook mondelinge informatie uit het ambacht en de handel:

"Mijn vader heeft jarenlang in de houthandel gewerkt en daarvan weet ik dat daar nu nog steeds onder een blok wordt verstaan een niet gekantrechte boomstam, die door evenwijdige zaagsneden in de lengte is opgedeeld tot blokdelen, die in volgorde op latten te drogen zijn gelegd. Het blok wordt als geheel verkocht"¹.

Janse's opmerking had betrekking op mijn interpretatie van de middeleeuwse term *blok* waarbij ik zonder nadere argumentatie aan iets rechthoekigs in plaats van aan een vorm met een ronde doorsnede dacht². Janse heeft volgens Adriaan Bommenee gelijk. Laatstgenoemde beschrijft hoe de *geswoorne plankmeeter* in de 18de eeuw te werk ging: "*Hij meet het gansche blok de lengte en dan plank voor plank de breete in 't midden van hun lenghte...*"³. Leendert van Heusden vermeldt hoe men in de 19de eeuw hout tot bladen zaagde: "...welke in breedte verschillend zijn, naar mate van de zwaarten der blokken, waaruit zij gezaagd worden"⁴.

Tot op de dag van vandaag worden eiken stammen met schors en al tot platen of planken gezaagd. Zo komt het, dat oude vloerplanken een variërende breedte hebben, soms zelfs taps toelopen, omdat men iedere snede maximaal wilde benutten. Deze werkwijze is logisch indien men in een vaste opstelling met een enkele- of meervoudige raamzaag op mechanische wijze hout zaagt (vanaf ca. 1600 in houtzaagmolens). Het lijkt echter moeilijk om op schragen of boven een zaagkuil een ronde boomstam met een niet-geleide handzaag te verwerken. Zo'n stam blijft met behulp van kettingen of haken mogelijk stabiel liggen, maar hoe kan de zager op de onregelmatige buitenkant koers houden oftewel recht zagen?

Behalve in houtzagerijen werd tot in de 20e eeuw soms nog op handmatige wijze gewerkt, zoals in enkele publicaties te zien is. Van Prooije beschrijft hoe men begin deze eeuw in Oost-Gelderland te werk ging:

"Voordat een boom in planken of balken gezaagd kon worden, moest de timmerman hem eerst aan twee tegenover elkaar liggende kanten *kanthouwen, kantrechten, behakken of vlekken*. Deze termen drukken alle vier uit, dat er met een grote bijl twee vlakke kanten aan de boom werden geslagen. Deze vlakke kanten hadden een tweeledig doel, enerzijds

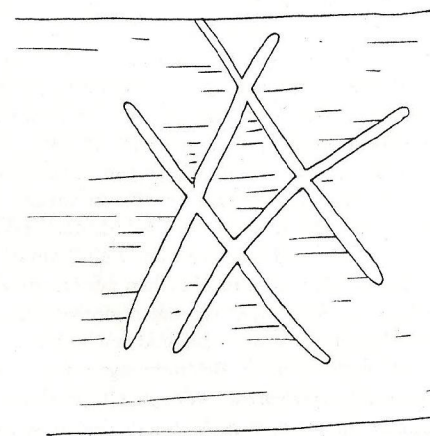
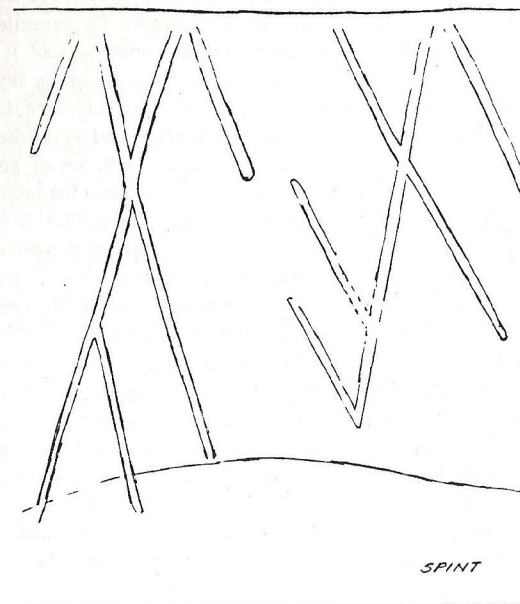
bleef de boom er stabiel door op de *zagezeumers* [horizontale balken van de zaagbokken] liggen en kon de bovenste zager zo betrekkelijk veilig over de boom heen lopen, anderszijds kon de timmerman zo door middel van lijnen op de boven- en onderkant van de boom aangeven hoe deze gezaagd moest worden. Een dergelijke lijn heette: *slag*, *slaglijn*, *slagliene*, *rechtslag*, *richslag*, *loodslag*, *schreve*, *smit*, of *zaagstreep*⁵. Er wordt voorts uitgelegd hoe men met kleurstof en een smetdraad een rechte lijn uitzette en hoe men met de kraanzaag werkte. Op een door Coen Eggen gepubliceerde foto is te zien hoe in Zuid-Limburg omstreeks 1900 uit een vierkant gerechte stam planken met een kraanzaag zaagde⁶.

Op grond van deze voorbeelden vraag ik mij af, of een complete stapel planken uit een twee- dan wel vierzijdig gekantrechte/voorgezaagde stam ook *blok* werd genoemd⁷. Tweezijdig kantrechten geeft aan planken nog een variabele breedte; na vierzijdig rechten hebben ze per stam alle dezelfde breedte maar is er meer verlies aan hout en spint. De verschillen in breedte worden dan bepaald door de individuele zwaarte van de stammen (zo zou je Van Heusden ook kunnen lezen). Bij gebrek aan ondubbelzinnige historische vermeldingen, is het gewenst om juist bij het oudere, handmatige zagen ook rekening te houden met een twee- of vierzijdig voorbewerkt blok. Hiervoor spreekt immers de taalkundige verwantschap tussen blok, balk, Bohle (Dts), bolozno (Rus) waarbij ik eerder aan een rechthoekige vorm dan aan een cilindrische stronk denk. Kan het woord *blok* in latere eeuwen, toen het meeste hout in ronde doorsnede mechanisch gezaagd werd, niet een vorm van verouderd taalgebruik zijn? Zoiets als de door Janse geconstateerde 'verouderde' aanduiding voor stukken glas in een raam, die *ruiten* genoemd worden, terwijl glasfabrieken sinds de 16de eeuw voornamelijk *rechthoeken* produceren⁸.

Het juiste antwoord is wellicht in archiefstukken te vinden. Een andere mogelijkheid is, systematisch onderzoek te doen naar min of meer gedateerde (eikenhouten) vloerplanken. Er kan daarbij op verschillende zaken gelet worden⁹ waarbij in dit geval de variatie in de breedte van de planken of het verloop in breedte van één plank in combinatie met de aanwezigheid van spinthout relevant zijn.

Janse's tweede belangrijke punt betrof de handmerken op hout, anders dan de door hem zogenoemde telmerken:

"Een stevige discussie tussen vakgenoten werkt meestal verhelderend. U voert die op papier met mij over de zogenoemde timmermansmerken, o.a. in hoofdstuk 3.1 en in uw stelling 8¹⁰. In dit geval blijven er bij mij nog steeds twijfels. U stelt dat het meestal gaat om eigendomsmerken. Het gaat daarbij om een heel scala van merktekens, waaronder er zijn, die als duidelijke handmerken te herkennen zijn. Soms komen er twee vlak naast elkaar voor op een werkstuk, zoals op een korbeel in de klokkestoel van de Hervormde kerk te Krommenie. Ze zijn keurig op enige afstand gebleven van de zijkanten van het hout, zoals ook uw afbeelding 48 toont. Helaas ontbreken voor deze verschijnselen, vast verankerd in de van meester op leerling mondeling doorgegeven vakkennis, schriftelijke bronnen. Kunt u mijn twijfels wegnemen, die mij gevoelsmatig vertellen, dat het in veel van deze gevallen toch gaat om merken van timmerlieden en niet om het eigendom van het hout voordat het een plaats kreeg in een houtconstructie".

afb. 3 Merken op de korbeel uit de klokkestoel van de N.H. Kerk te Krommenie

Ten tijde van de verdediging zou er naast de argumenten in *Bouwen in de late middeleeuwen* niet veel anders of nieuws toe te voegen zijn geweest. De essentie is dat deze handmerken in historische bronnen geen functie op de bouwplaats of in het gebouw toebedeeld was, maar dat ze dienden om eigendom c.q. bestemming bij transport te markeren. Afhankelijk van de omstandigheden en materiaalsoort kunnen de merken ook andere functies gehad hebben, als teken van juiste kwaliteit of maat bijvoorbeeld. Uit oude rekeningen blijkt dat het transport van hout en andere materialen of goederen werd opgedragen aan schippers en wagnaars, lieden die geen relatie met het bouwvak hadden. Verder blijkt dat de toepassing van dit soort merken niet exclusief tot de bouw beperkt was en dat ze veel op andere handelswaar voorkwamen. Timmerlieden werkten regelmatig voor een aangenomen bedrag, inclusief de levering van het hout. Hier functioneerden ze mogelijk als (tijdelijke) eigenaar en het lijkt aannemelijk dat ze om die reden hun eigen merk aanbrachten, hoewel we daar geen expliciete vermeldingen van hebben. Schippers/handelaren kochten ook voor eigen rekening hout dat ze soms over grote afstand verscheepten. Kolman concludeerde onlangs: "Uitsluitend in de houthandel gespecialiseerde 'houtkopers' waren er maar weinig, omdat de aanvoer van hout seizoensgebonden was en het aanbod sterk kon fluctueren. De meeste leveranciers handelden dus ook in andere materialen, om zo hun bedrijfsrisico te spreiden"¹¹. Het kwam ook voor dat een opdrachtgever zelf hout kocht op een markt, dan wel zijn vertegenwoordiger of die van bijvoorbeeld een stad of een klooster. Deze personen en instellingen hanteerden merken en zo kon een overboord geslagen balk van de stad Zwolle in 1461 alsnog bij de rechtmatige eigenaar bezorgd worden omdat die *der stad meerck hadde*¹².

In gebouwen komen de merken zo vaak op onzichtbare plaatsen, dan wel in doorgezaagde vorm voor, dat de interpretatie 'trotse signatuur van de timmerman' niet past. Op de genoemde korbeel uit de klokkenstoel van de N.H. Kerk te Krommenie¹³ staan de twee merken in de 43 centimeter lange binnenhoek tussen twee noesten, boven een rand spinthout en niet op één van de drie beter zichtbare of mooiere zijden (afb. 3). Verondersteld is, dat twee (of meer) personen, in een maatschap bijvoorbeeld, het hout kochten. Het kon ook zijn dat dit verschijnsel illustreert dat het hout successievelijk aan verschillende eigenaren is doorverkocht¹⁴, maar hiervoor is geen schriftelijk bewijs. Onlangs werd ik geattendeerd op een Duitse studie van Evamaria Engel over dit onderwerp¹⁵. Zij constateert dat twee merken met overslag te maken hebben: naast het merk van de leverancier/producent werd ook het merk van de doorverkoper of bewerker aangebracht¹⁶. Of dit ook voor hout gold, zegt ze niet, wel: "Sonst bedeuteten zwei Marken auf einem Handwerksprodukt häufig das Zeichen des Handwerkers oder seinen Zunft [gilde] und das Zeichen der Stadt, dadurch die regionale Herkunft einer Ware charakterisierend. Eine Vereinbarung zwischen Köln und den holländischen Städten über den Heringshandel von 1495 enthielt auch Bestimmungen über die Fertigung der Heringstonnen. Danach sollten diese *mit dem merck* des jeweiligen Böttchers *up ten bodem* versehen sein, und als Garantie für ihr rechtes Maß galt *der stede teycken*, in der die Tonnen hergestelt waren".

Uit de handel van bouwmaterialen is bekend dat de steden beëdigde meters in dienst hadden om de juiste maatvoering, het objectieve aantal, e.d. te controleren, zoals de

hierboven genoemde Zeeuwse *geswoorne plankmeeter*. Wellicht dat hij op persoonlijke of stedelijke titel een merk aanbracht naast dat van de eigenaar. Hier is verder onderzoek gewenst, ook internationaal omdat de handel in bouwmaterialen zich over grote afstanden bewoog. Enkele interessante passages uit de voornoemde studie zijn het citeren waard: "*Signum* oder *merke* kennzeichneten die Waren des Kaufmanns im Handelsverkehr als sein Eigentum und halfen ihm im Notfall, verlorene oder geraubte Güter zurückzubekommen; sie besaßen dann Beweiskraft... Da Besitz, Handhabung und Anbringung einer Handelsmarke aber nicht Pflicht waren, blieben - von Vergeßlichkeit und Schludrigkeit ganz abgesehen - Waren ungezeichnet sowie Kaufmannsbrieife und Handelsbücher ohne Zeichen. Aus einem 1377 gestrandeten Schiff waren von den an preußische Kaufleute zurückgegebenen 944 Laken 500 ohne Marke. Die Handelsmarcke als Empfängernachweis und quasi als Adresse kommt in dem Brief eines Ungenannten an Hildebrand Veckinhusen vom 22. Juli 1420 zum Ausdruck. Die Marcke von Hildebrand befindet sich auf dem Brief, und dessen Text kündigt der Absender eine Sendung Felle an: *op elk vel is ju merk gescreven*"¹⁷. Ook *der stat zeichen* is uit diverse Duitse voorbeelden bekend. Nürnberg hanteerde een N en Keulen bijvoorbeeld een drie-kronen-merk naar de heilige drie koningen op het stadswapen¹⁸.

Dirk J. de Vries

Noten

1. P.M.E. Lijdsman, *Kennis van bouwstoffen* (Deventer 1943²), 54 (Janse merkt op dat Lijdsman destijds directeur van de M.T.S. in Utrecht was).
2. D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht* (Utrecht 1994¹), 29.
3. *Het 'testament' van Adriaan Bommenee. Praktijkervaringen van een Veeerse bouw- en waterbouwkundige uit de 18de eeuw*, Werken van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen deel 4 (Middelburg 1988), 63.
4. L. van Heusden, *Handleiding tot de burgerlijke bouwkunde* (Amsterdam 1833), 38.
5. L.A. van Prooije, *De vakleu en et vak. Boerderijbouw in Oost-Gelderland vanaf de eeuwwisseling tot ca. 1940. Vaktermen en werkwijze*, SHBO (Arnhem 1984), 12-13.
6. Coen Eggen, *Vakwerkbouw in Limburg* (Weert 1989), 24.
7. De verbetering die ik op instigatie van Janse in de tweede druk van *Bouwen in de late middeleeuwen* doorvoerde, lijkt me thans te beperkt. Op p. 45 heb ik dankbaar Janse's tweede opmerking, de verbetering van Magdeburg in Meyenburg opgenomen.
8. H. Janse, *Vensters* (Nijmegen 1971), 14-16.
9. Bijvoorbeeld dikte, ook in relatie tot het type vloerbalk, de wijze waarop de langsnaden aansluiten, de afwerking van de onderzijde, in combinatie met de aanwezigheid van spreidsel, dat weer van speciale deklattes voorzien kan zijn (zie

- het Documentatieblad *Vloer op balklaag* door Van Drunen in het Restauratievademecum), etc.
10. "Het zogenoemde 'timmermansmerk' is in de regel geen uiting van beroepstrots maar markeerde de eigendom van hout tijdens het transport. Een bijzondere categorie binnen deze groep zijn stedelijke merken waarvan de vorm verband houdt met die van stadswapens". Stelling 8 behorend bij de onder noot 2 genoemde publicatie.
 11. C.J. Kolman, 'De houtmarkt van Kampen in de 16de eeuw', in: K. Helfrich, J.F. Benders en W.A. Casparie (eds.), *Handzaam hout uit Groninger grond. Houtgebruik in de historische stad* (Groningen 1995), 116-133, m.n. 125.
 12. De Vries 1994 (noot 2), 101.
 13. Verzaagd, nog steeds in gebruik als aanschouwelijk voorbeeld tijdens de les 'Hout en houtconstructies' in de cursus *Restauratie van oude gebouwen* destijds door H. Janse opgezet.
 14. De Vries 1994 (noot 2), 103; zie ook Kolman 1995 (noot 11), 124.
 15. Evamarie Engel, 'Signum Mercatoris - Signum Societas. Zeichen und Marke in Wirtschaftsleben deutscher Städte des Spätmittelalters', in: Gertrud Blaschitz e.a. (eds.), *Symbole des Alltags. Alltag der Symbole* (Graz 1992), 209-231 (de tip dank ik aan Klaus Freckmann van de AHF Sobernheim).
 16. Ibidem, 218.
 17. Ibidem, 209 en 211.
 18. Ibidem, 212-213.

Symposium Baumberger en Bentheimer zandsteenen

In het kader van de tentoonstelling met als thema *Die Beziehungen des westlichen Münsterlandes und der östlichen Niederlande im Mittelalter und der frühen Neuzeit*, zal in februari/maart 1997 te Billerbeck (bij Coesfeld) een symposium georganiseerd gaan worden onder de titel: *Die Export von Baumberger und Bentheimer Sandstein in die Niederlande*. De bedoeling van tentoonstelling en symposium is om een beter zicht te krijgen op verspreiding en gebruik van beide zandsteensoorten. Met als voorbeeld slot Horst te Gelsenkirchen, waar bij de bouw Nederlandse bouwmeesters betrokken waren, zal ook het onderwerp van artistieke invloeden versus herkomst van bouwmaterialen aan de orde komen. Tevens zal het probleem steenhouwer-beeldhouwer aangesneden worden. Er is sprake van dat naast het symposium een tweede, speciaal op de bouwhistorici toegesneden, bijeenkomst georganiseerd gaat worden. Met name verspreiding en verwerking van de beide zandsteensoorten is voor Nederlandse bouwhistorici een bij uitstek interessant thema. Tevens kan de gelegenheid aangegrepen worden om de oude en de ene nog in gebruik zijnde 'steenkuilen' bij Gildehaus met eigen ogen te aanschouwen.

Geïnteresseerden, of degenen die zich als spreker op willen geven, kunnen zich richten tot Elmar Alshut, Förderverein Schloss Horst, Postfach 300131, 45852 Gelsenkirchen (tel. 00-49-209-516622, fax. 00-49-209-513804). Een nader uitgewerkt programma volgt nog.

Ronald Stenvert

Korstmossen en muurbloempjes

Bijna alle tot nog toe verschenen Nieuwsbrieven van de Stichting Bouwhistorie Nederland werden afgesloten door een rubriek onder de bloemrijke titel: *Korstmossen en muurbloempjes*. De bedoeling van de rubriek was en is om lezers te attenderen op recent verschenen bouwhistorische publicaties, rijp en groen, grijs en zwart, die door hun karakter vaak bibliografisch moeilijk zijn te vinden. Literatuursignaleringen ten dienste van de bouwhistorische 'education permanente'. Om een of andere reden komen er echter bij de redactie veel minder literatuursignaleringen binnen, dan het totaal aantal publicaties van de leden. Valse bescheidenheid kan toch geen reden zijn, om de bouwhistorie verder te helpen. Daarom deze oproep om alle schroom ter zijde te werpen en ons alsnog de bibliografische gegevens van jullie pennevruchten te doen toekomen.

- Brederode**, Emil van e.a. (red.) - *Monumentenzorg Dynamiek in behoud* ('s-Gravenhage 1996).
- Drunen**, Ad van, en Ester **Vink** - '(Bouw)historie aan de Markt te 's-Hertogenbosch', *Spiegel Historiaal*, maandblad voor geschiedenis en archeologie, jaargang 31, no. 9 (september 1996) 348-353.
- Duits**, Rembrandt - *Selectieve Bibliografie Architectuurgeschiedenis door Nederlandse auteurs 1990-medio 1995* (Utrecht 1995).
- Eynde**, G. van den, A. **Carmiggelt** en J. **Kamphuis** - *Het huis Ocrum; De geschiedenis van een monumentaal pand*, Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda, deel 3 (Den Haag 1996), ISBN 90-801538-7-7.
- Ezendam**, Yolanda - *Boerenerven in de provincie Utrecht: Kromme Rijngebied en Lopikerwaard* (Utrecht 1996).
- Gevers**, A.J., en A.J. **Mensema** - *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle 1996).
- Groningen**, Catharina L. van - *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst: De Krimpenerwaard* (Zeist/Zwolle 1995).
- Grossmann**, G. Ulrich (red.) - *Hausbau in Görlitz. in der Lausitz und in Böhmen*, Jahrbuch für Hausforschung, Band 43 (Marburg 1995).
- Hendriks**, Sjeff - *Brabantse Boerderijen beleven, bewonen en bewaren* (Eindhoven 1994).
- Hoogma**, D., en A. **Steketee** - *'s-Hertogenbosch Waterstad: Een historische waterstaatkundige verkenning* ('s-Hertogenbosch 1996).
- IBID** - *Bouwsporen I* ('s-Hertogenbosch 1995).
- Janse**, H. - *Trap en Trede: RV bijdrage 15* (Zeist/'s-Gravenhage 1995).
- Kolman**, C.J. - 'De houtmarkt van Kampen in de 16de eeuw', in: Helfrich, K., J.F. Benders & V.A. Casparie (ed.), *Handzaam hout uit Groninger grond: Houtgebruik in de historische stad* (Groningen

1995), 116-133.

C.J. Kolman, B. Olde Meierink, R. Stenvert & M. Tholens - *Monumenten in Nederland: Utrecht* (Zeist/Zwolle 1996).

Kolman, Chr.J., B. Olde Meierink en R. Stenvert - *Monumenten in Nederland: De provincie Utrecht* (Zwolle/Zeist 1996).

Magdelijns, R.J.M. e.a. (red.) - *Het kapittel van Lebuinus in Deventer: Nalatenschap van een immunitet in bodem, bebouwing en beschrijving* (Deventer 1996).

Meerwijk, Jeroen - *Lange Nieuwstraat 12: Een kleine geschiedenis* (Utrecht 1996).

Offenberg, Gertrudis A.M. - 'Met spade en beitel de geschiedenis te lijf', *Spiegel Historiaal*, maandblad voor geschiedenis en archeologie, jaargang 31, no. 9 (september 1996).

Olde Meierink, B. - 'Kasteel Schonauwen bij Houten: Een bouwkundige inspectie uit de 17de eeuw', *Het Kromme-Rijngedebied* 29 (1995), 29-34.

Oosterman, Arjen - 'Authentiek gereconstrueerd', *Archis* (juni 1996) 30-31.

Reinstra, Albert & Frank van der Waard, - *De drie Vlasblommen: Bouwhistorisch onderzoek van Hoge der A 7 Groningen* (Groningen 1995).

Rijksdienst voor de Monumentenzorg - *Monumenten breed bekeken: Monumentenzorg op weg naar 2000* (Zeist 1995).

Sneep, J., e.a. (red.) *Atlas van historische vestingwerken in Nederland; Noord-Brabant*, Stichting Menno van Coehoorn (Utrecht 1996).

Spijkerman, P.E. (red.) - *Eerste kamer; reflecties over de vergaderzaal van de 'Chambre de Réflexion'*, RGD restauratie project ('s-Gravenhage 1995).

Spijkerman, P.E. (red.) - *Tweede kamer; van doolhof naar eenheid*, RGD restauratie project ('s-Gravenhage 1996).

Stenvert, Ronald - *Raadhuizen*, Stichtse Monumentenreeks 6 (Utrecht 1996).

Stenvert, Ronald - *Ontwerpen voor wonen en werken: 125 jaar bureau Belman* (Utrecht 1996). *Kempenland* - ('s-Hertogenbosch 1995).

Vermoulen, Peter - *Langs 's-Heren Wegen: Veldkapellengids voor Noord-Brabant* (Eindhoven z.j. [1996]).

Vries, D.J. de, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (6); Torens en kerken', *Bulletin KNOB* 95 (1996) 128-135.

Weve, Wim - *Monumenten in Delft; Vijftig monumenten in de historische binnenstad van Delft* (Delft 1996), ISBN 90-75-095-28-7.

Witteveen-Jansen, M. - *Van het Kerkplein naar de Waterstraat: De restauratie van vroeg renaissance beeldhouwwerk in Zaltbommel* (Zaltbommel 1995).

Woud, Auke van der, - 'De ethiek van de onthouding; De beoefening van het niets-doen bij restauraties', *Archis* (juni 1996) 34-36.

Illustratie omslag: Stadszegel + stadsmerk van Zwolle. Het merk is een afwrijfsel van een balk in het voormalige Stedelijke Vleeshuis (Luttekesstraat 2, Zwolle) dat in 1469-'70 gebouwd werd.

Voor de afdeling Cultuurwaardenonderzoek zijn wij op zoek naar een

Medewerker Cultuurwaarden- onderzoek m/v full-time

die middels bouwhistorisch onderzoek een bijdrage levert aan Geïllustreerde Beschrijvingen.

Functie-informatie: Als medewerker bent u verantwoordelijk voor het uitvoeren van cultuurwaardenonderzoek op basis van het onderzoeksprogramma van de RDMZ. U stelt daartoe overzichten op van bestaand documentatiemateriaal. Voor zover nodig verricht u zelf bouwhistorisch onderzoek (opmeten van objecten, maken van tekeningen, visualisering van onderzoeksresultaten, etc.) en zorgt u voor documentatie van dit onderzoek. U werkt nauw samen met collega's teneinde een goede afstemming van de bijdragen te verkrijgen.

Functie-eisen: U heeft een opleiding Bouwkunde op HBO-niveau, kennis van de geschiedenis van de bouwkunst, ervaring in het opmeten en tekenen van historische gebouwen, enige kennis en ervaring met het CAD-systeem, voldoende schrijfvaardigheid om bij te kunnen dragen aan de publicatie van het onderzoek en u beschikt over goede contactuele eigenschappen. Gezien de opbouw van de afdeling gaat de voorkeur uit naar iemand in de leeftijd tussen 25 en 35 jaar.

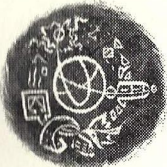
Salaris: Minimaal f 3.785,- en maximaal f 6.001,- bruto per maand (schaal 9/10 BBRA 1984).

De inschaling is afhankelijk van opleiding en ervaring.

Standplaats: Zeist.

Voor meer informatie over deze functie kunt u contact opnemen met de heer O.B. Weersma, hoofd van de afdeling Instandhoudingstechnologie, telefoon 030 - 698 32 37 ('s avonds 030 - 231 95 10). Sollicitaties richt u vóór 8 november a.s. aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, afdeling Personeelszaken, Postbus 1001, 3700 BA Zeist. Een psychologisch onderzoek kan deel uitmaken van de sollicitatieprocedure.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg streeft naar een evenwichtige vertegenwoordiging van vrouwen. Tevens wil hij meer gebundeld werken en leden van etnische minderheidsgroepen aannemen. Bij gelijke geschiktheid genieten kandidaten uit de prominentsgroepen de voorkeur.

RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

De monumentenzorg mag zich in een groeiende belangstelling verheugen. De culturele, educatieve en economische betekenis wordt in toenemende mate erkend. Het werkkterrein heeft zich bovendien aanzienlijk vertreed. Naast bescherming en instandhouding van individuele monumenten, speelt het respectvol omgaan met cultuurhistorische waarden die van belang zijn voor de kwaliteit van de leefomgeving een grote rol. In de praktijk wordt daarop geest gegeven naar een sterkere inbreng van cultuurhistorische waarden in de ruimtelijke ordening. De RDMZ speelt in de monumentenzorg een coördinerende rol.

Namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen is hij verantwoordelijk voor de waardering en bescherming van rijksmonumenten. Hij ondersteunt de lagere overheden, die op basis van de Monumentenwet 1988 primair verantwoordelijk zijn voor de instandhouding van rijksmonumenten. In de komende jaren zal het restant van de monumentenwet worden ingezet voor een forse extra investering door het Rijk. Door een effectieve en efficiënte bestaandheidswijze kan een flink deel van de geschatte restant van de monumenten worden teruggebracht.

Voorts tangeert de RDMZ als het centrale kennisinstituut in Nederland, dat de kennis en informatie op dit terrein voortdurend actualiseert en toegankelijk maakt voor uiteenlopende klantgroepen. Deze functie zal de komende jaren verder afgebouwd en gespecialiseerd worden. De RDMZ ressorteert onder het ministerie van OC en W.